

РОЗДІЛ ІІІ

НЕДЕРЖАВНІ СУДИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО: МІСЦЕ І РОЛЬ У СУДОВІЙ СИСТЕМІ

3.1. Копні суди як споконвічний інститут руського-українського звичаєвого права.

3.2. Церковні суди.

3.3. Третейські і полюбовні суди.

3.4. Суди в українських містах з магдебурзьким правом.

3.5. Суди для іновірців.

3.1. Копні суди як споконвічний інститут руського-українського звичаєвого права.

Копні суди (“копи”, пізніше “купи”) – давні народні суди сільських громад, громадські судові сходки. Вперше до наукового обігу введені В. Іванишевим, який опублікував і судові акти копних судів²³². Дослідник вважав, що діяли вони лише на землях сучасної Білорусії. Пізніше було документально доведено, що копні суди діяли і на українських землях, зокрема, на Київщині, Волині, Поділлі, Берестейщині. Назва копного суду походить від давньоруського слова “копа” і є спорідненим словом словам “копити”, “копитись”, тобто збирати, збиратися²³³. Започатковані копні суди ще за давньоруської доби й ведуть походження від віча часів Київської Русі. Вказаний вид судів є залишком від давньоруського суду, про який згадується ще в Руській Правді. Копний суд, безперечно, еволюціонував, але його еволюція була вкрай повільною, що можна пояснити тривалим зберіганням у Великому князівстві Литовському давньоруських засад суспільного та правового життя. У копному судочинстві простежується ряд елементів звичаєвого права (“ставення шапки”, “сміливе поставення ноги з ногою” тощо). Правові поняття “звід”, “сочити”, “лице” (у значенні речового доказу) зустрічаються у

²³² Іванишев В. О древних сельских общинах в Юго-Западной России. – С. 19.

²³³ Ефименко А.Я. Народный суд в Западной России. – С. 2.

всіх слов'янських народів²³⁴. Маємо підстави вважати, що копні суди, як і українське звичаєве право, виникли ще в період, який передував роздрібленості слов'янства. Таким чином, копні суди є одним з найдавніших, споконвічних інститутів українського-руського права, який базувався на багатовіковій судово-правовій традиції, на правових поняттях народної свідомості, на українському звичаєвому праві²³⁵. Особливістю копного суду є те, що це суд самої общини, громади, яскравий приклад вирішення судових справ самим населенням.

Підсудність копним судам базувалася на територіальних засадах. Копний суд мав компетенцію в межах так званого копного округу, до якого входили всі мешканці території, що простягалася від даного пункту в чотири сторони на одну литовську милю (приблизно 7,5 км), тобто на 15 км. Площа копного округу дорівнювала приблизно 115-225 квадратним кілометрам (див.: Статут 1529 року, розд. XIII, арт. 25; Статут 1588 року, розд. XIV, арт. 9; розд. XI, арт. 26).

Отже, копний округ виступав суб'єктом копного права, причому не так мешканці общини, як земля. З вказаних позицій злочин, скоєний на цій землі, навіть вбивство, розглядається копним правом як “змаза ґрунту”. Це є ще одним доказом давності походження копного суду.

Додамо, що копний суд часто називали “гайний”. О. Єфименко помилково вважала, що така назва вказує на те, що судовий розгляд у давнину відбувався у лісі, у гаю²³⁶. А. Яковлів вказував, що у чеському праві *hájití* – охороняти, зберігати щось. Отже, “гайне право” – це суд, який діяв у порядку охоронного і констатуючого судочинства²³⁷. Дослідник вбачав тут вплив старочеського права на право руське-українське. Однак навряд чи можна погодитися із таким твердженням: використання давнього терміну в праві обох слов'янських народів, скоріше, є свідченням давності походження копного суду.

За колом осіб підсудності копного суду підлягало все населення округу незалежно від станової приналежності (Статут 1588 року, розд. XIV, арт. 9). До копного суду звертались всі суспільні верстви і

²³⁴ Бобъчев С. Събиранието и изучванието на народните юридически обичаи от С.С. Бобъчев. – Пловдив, 1883. – С. 13, 14; Яковлів А. Впливи Старочеського права на право українське Литовської доби XV-XVI століття. – С. 42; Bardach J. Sok, soczenie, prosoka. – S. 141.

²³⁵ Єфименко А. Копные суды в Левобережной Украине. – С. 3.

²³⁶ Там само. – С. 2.

²³⁷ Яковлів А. Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV-XVI в. – С. 74.

навіть іногородці та уряд, хоча вказаний суд традиційно вважався селянським. Причина полягала у тому, що копа мала значний авторитет як ефективний судовий орган. Як зазначає О. Єфименко, копний суд був швидким, проникливим, неупередженим, справедливим, завдяки чому злочин викривався швидко та неминуче. З вказаної причини, звичайно позивач звертався до копного суду охоче, а відповідач намагався всіляко уникнути його, особливо якщо належав до пануючої верстви²³⁸.

Судові акти дозволяють дійти висновку, що відповідачами на копному суді були селяни, міщани міст, які не мали магдебурзького права, шляхта, іногородці та іноземці²³⁹.

Мешканці копного округу були пов'язані круговою порукою. Відповідальність за челядь ніс господар оселі; відповідальність за кожний двір несло село; копний округ відповідав за всіх своїх мешканців. До чужинців, “непохожих”, “лезних”, “перехожих” людей ставилися з підозрою, оскільки репутація їх була невідомою і за них не було поручителів.

За колом справ копному суду були підсудні всі справи, які виникали на території копного округу – як цивільні, так і кримінальні. До цивільних справ відносились розмежування ґрунту, пошкодження межових знаків, суперечки з приводу виконання повинностей тощо. До кримінальних відносились майнові злочини (крадіжка, грабїж, розбїй, привласнення і незаконне користування чужим майном, псування і нищення його) і злочини проти особи (вбивство, покалічення, тяжке побиття, перевищення права самозахисту, чаклунство, спрямоване на пошкодження майна, здоров'я людини та позбавлення її життя) (Статут 1566 року, розд. XI, арт. 2; Статут 1588 року, розд. XI, арт. 19).

Копне право розглядало злочин як “шкоду”, тобто як збиток, завданий потерпілому. Тому основною метою правосуддя було відшкодувати йому збитки. Таким чином, у копному суді панував приватноправний погляд на злочин. Кримінальні справи, у тому числі і вбивство, згідно з приватноправовим трактуванням, можна було вирішити шляхом договору з родичами вбитого. Таким чином, у справах про вбивства копа могла провести попереднє слідство і

²³⁸ Єфименко А.Я. Народный суд в Западной России. – С. 6.

²³⁹ Ясинский М. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах. – Т. 1. – С. 45, 211; Иванишев В. О древних сельских общинах в Юго-Западной России. – Приложение I-IV. – С. 8, 10.

виявити, хто повинен сплачувати “головщину” – платню за голову вбитого його родичам. Приватноправовий погляд на злочин зумовив ще одну особливість копного судочинства: копа шукала не винного, а того, хто мав сплатити вартість збитків потерпілого. Копні судді ясно усвідомлювали, що обов’язок відшкодувати збитки не завжди покладається на винного; той, хто сплатив, міг або змиритись з цим, або розпочати самому чи з родичами шукати справжнього злочинця і доставляти його на суд копи. Нагадаємо, що така пратика була зафіксована ще Руською Правдою.

Ще однією особливістю копного судочинства, зумовленою приватноправовим поглядом на злочин, був спрощений характер його.

При виявленні злочину на території громади члени її повинні були зробити все можливе для найшвидшого викриття злочину по “гарячих слідах”. Негайно скликала “гаряча копа” – група сусідів до 15 осіб, яка проводила перші слідчі дії: опитування потерпілих, обшуки підозрюваних, гоніння сліду. Це був перший етап копного судочинства.

Після закінчення попереднього слідства скликала “велика” (“вальна”, “генеральна”) копа. Її могли скликати потерпілий або його близькі родичі, власник землі, на якій сталася подія, уряд, винний, самі копники. На людних місцях усно або письмово оголошувалися час і місце зборів: “Копа маєть быти чинена люде на нее взываючи через возного оголошеньем на торгах, при костелех и везде о том даючи знать, кому се трафить...” (Статут 1588 року, розд. XI, арт. 26).

Скликання копи в актах носить назву збирання копи (“две копы збирано”, “збирали копу большую”), іноді скликання називалося “піднімати копу”, “скласти копу”, “чинити копу”, “збивати копу”, “гнати копу”²⁴⁰. Якщо відбулося скликання, копа мала збиратись неодмінно. Єдиною причиною, з якої копа могла не зібратися, були сільськогосподарські роботи в полі. Будь-яка інша причина навіть непогода, не вважалася поважною для відміни копи.

Копи звичайно збиралися під відкритим небом на усталених місцях, так званих коповищах (“на местцу звыклом, где се копа становит, на врочищу, на Градах...”²⁴¹). Однак траплялись випадки, коли копний суд відбувався на випадкових місцях: на місці скоєння злочину, на місці, куди вивів слід, або в будь-якому іншому місці, на

²⁴⁰ Акты, изданные Виленскою Археографической комиссией. Т. XVIII. Копные суды. – С. 211, 242, 270, 296, 345.

²⁴¹ Там само. – С. 140.

яке погодилися зацікавлені особи²⁴². 29 грудня 1565 р. було забито Яна Дубровського, служебника княгині Ганни Романівни Друцької Любецької, в той час, коли він повертався з Любомля з грошима через село Доросин; тіло забитого злочинці привезли під село Любецьке; “на другий день у понеделок чинили купу на границе Любецкой и Доросиньской з людьми з сел оба полных”²⁴³. За давнім звичаєвим правом брати участь у копі могли всі мешканці копного округу незалежно від віку, статі, станової приналежності. Отже, існувала юридична рівність населення. Об’єктивно основну масу присутніх на копі складали селяни, оскільки за чисельністю вони переважали всі інші стани. Але зі зростанням населення не всі селяни особисто мали виходити на копу: копний суд знав судове представництво. Родина, двір, село могли виставити на копу виборних представників з найбільш почесних і поважних селян, “людей чесних, віри гідних”. Обрані не тільки представляли суспільну одиницю, а й несли за неї відповідальність. Згодом встановлюється представництво по 2 особи від села; таким же був порядок представництва від міщан.

У судових актах також згадується про присутність на копному суді шляхти та зем’ян (“Зышлисе были на копу тые земляне для опыту...”; “Вся копа – панове шляхта и мужи велели ему [звинуваченому] вывод чинить...”²⁴⁴). Явка на копу була обов’язковим для всіх її членів. Демократизм суспільства, притаманний українським землям Великого князівства Литовського до зближення його з Польщею, зумовив право копи вимагати присутності шляхти та її представників на копному суді в разі потреби. “Урядник пани Миколаевой Остиковой, княжны Анны Романовны Любецкой, любецкий Ян Нетецкий нет ведома, для чего на копах минулых сам ся не становил... То пак вся копа посылала ... к жене Яна Нетецкого Анне ... пытаючи ... для чего на копах не бывает... Когда же все урядники любецкие на ... копах всегда бывают.”²⁴⁵

Судове засідання копного суду починалося з перевірки присутніх (“Мы ся стали пытати, все ли позваны на копы выйшли?”²⁴⁶). Згідно

²⁴² Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI-XVIII вв. – С. 74.

²⁴³ Ясинский М. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах. – Т. 1. – С. 103.

²⁴⁴ Акты, изданные Виленскою Археографической комиссией. Т. XVIII. Копные суды. – С. 84, 91.

²⁴⁵ Ясинский М. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах. – Т. 1. – С. 123.

²⁴⁶ Там само. – С. 122.

зі стародавнім звичаєм виходу потрібної особи копа могла чекати з ранку до вечора. На того, хто не став на копу без поважних причин, покладалася “вина”, тобто саме він мав відшкодувати збитки. Нестання на копу дорівнювало визнанню себе винним: “...по тыхъ людей Доросинских колкокрот посылали, абы на купу, водле стародавнего звичаю, шли, а они дей жадным обычаем на копу быти не хотели и небыли, на чом дей если и паметное зложили; то ся дей явне оказало, иж они его забили...”²⁴⁷ Якщо причина нез’явлення була поважною, особа могла “поставити” замість себе представника-заступника, як правило, члена родини. Аналогічно, одна особа могла представляти цілу родину, двір і навіть село.

Окрім “повинних”, тобто тих, чиєї присутності вимагав позивач як відповідачів або свідків, звичай вимагав присутності на копі “людей сторонних”, спостерігачів. Нагадаємо, що подібні спостерігачі, які водночас були знавцями місцевого права, були присутніми і в державних судах. На копному суді вони виконували аналогічну функцію: це були авторитетні, досвідчені особи, знавці звичаєвого права. Їх запрошували сторони спеціально, і вказані особи спостерігали за ходом суду, однак, безпосередньо до складу копи вони не входили. Г. Демченко назвав їх “притомними людьми”²⁴⁸.

Присутність сторонніх осіб була обов’язковою. Її вимагала ще Руська Правда: “...а след гонить с чюжими людьми и с послоухы...” (Поширена редакція, с. 77). Така участь сторонніх людей в процесі була гарантією його справедливості та неупередженості і була санкціонована Статутами (Статут 1588 року, розд. XI, арт. 19; розд. XIII, арт. 2, 4, 20; розд. XIV, арт. 5, 9, 19, 21).

З посиленням централізації Великого князівства Литовського, з поширенням писаного права копні суди привертають до себе увагу уряду. Держава починає контролювати копні суди. У цей період серед притомних людей з’являються представники влади: вижі, возні (“генерали”) зі своєю “стороною” – двома особами шляхетського або посполитого стану. Їх запрошували або позивач, або відповідач, або сама копа: “Я, Дмитр Андреевич Пожарыйский, возный воеводства Меньского, сознаваю тым моим квитом, иж будучи мне вызванным от пана Цезара ... на копу для прислуханья суду копного водлуг старого звичаю, то пак я возный, маючы при себе стороною людей добрых, двух шляхтичов ... , был есми на копе стародавна звыклой”²⁴⁹.

²⁴⁷ Там само. – С. 99.

²⁴⁸ Демченко Г.В. Притомные люди и копная сторона. – С. 10.

²⁴⁹ Там само. – С. 18.

Возник могло бути до чотирьох осіб. Присутність представників влади не була обов'язковою при вирішенні дрібних справ; винесеним рішенням у великих справах така присутність надавала більшої вагомості. Урядовці мали уважно слідкувати за ходом процесу і скласти по його закінченні “реляцію” – донесення для місцевого державного гродського суду, який заносив реляцію до актових книг. Оскільки більшість копних суддів були неписьменними, їхні вироки виносилися усно, отже, реляція урядовців у цьому разі була єдиним офіційним документом, у якому викладались всі обставини та суть справи. Тому й сторони, й сама копа дбали про те, щоб хід копного суду був належним чином зафіксований. Реляція мала бути підписаною і урядовцем, і його “стороною”: “А так я енерал и с стороною шляхтою, што на тот час слышал и справовал с стороною шляхтою при мне будучою, ку записанию до книг кгородских подаю”²⁵⁰. Копники посилали своїх виборних представників супроводжувати урядовця до суду, щоб там засвідчити правильність реляції. Свідчення копників також заносилося до актових книг: “Копный суд – не правный, бо копа не вызнала, только сам енерал [возный]”²⁵¹. Отже, свідоцтво копників мало велику вагу для визнання реляції дійсною.

Урядовці та їх “сторона” могли брати участь у всіх етапах судового процесу. Траплялись випадки, коли вони могли виконувати доручення копи, позивача і відповідача (проводили огляд місця злочину або огляд потерпілих, допит за межами копного засідання), допитували під час самого копного слідства. “Пытали есмо я возный и тая сторона шляхта того детину резаного и иных пастухов, хто того детину резал?”²⁵². Але в більшості випадків їм відводилася роль лише пасивних спостерігачів, які мали засвідчити хід копного процесу в державному суді.

На місце урядовців могли запрошувати сільських лавників, гайдуків, хорунжих тощо.

Копними суддями могли бути особи “зацні” (поважні), “віри гідні”, “неподейзрені” (такі, що мають бездоганну репутацію), обізнані з копного права, досвідчені щодо порядку судочинства.

У звичайному українському праві суддя виступав або як своєрідний посередник, обраний сторонами з обоїпільної згоди, або як суддя, який діяв за допомогою обраних сторонами представників.

²⁵⁰ Там само. – С. 27.

²⁵¹ Акты, изданные Виленскою Археографической комиссией. Т. XVIII. Копные суды. – С. 34.

²⁵² Демченко Г.В. Притомные люди и копная сторона. – С. 28.

Отже, його участь в суді була досить пасивною. Статут 1529 року зазначає, що копний суддя не міг втручатись у справи копи: “О судьи, иж не маеть быти каран за злый суд” (розд. VI, арт. 10). До кінця уяснити зміст даного положення допомагає аналогічне положення Віслицького Статуту: “Судья, судячи суди, не може бути каран за зло суду: бо не він сам судить, але панове”²⁵³.

“Велика” (“вальна”, “генеральна”) копа проводила слідство; для остаточного вирішення справи скликала третя копа, яка називалася “завитою” (від “завити” – “завернути”, “закрутити”, “закінчити”). Інша її назва – “головна копа” (“отложили до другое болшее, головнейшее купи”, “третья головная копа”). Якщо справу не було закінчено на трьох копах, то призначалася четверта, яка зберігала назву завитої (“уже на четвертой копе яко року завитом...”). Інакше вона називалася присяжною копою, оскільки на ній копники мали присягою довести, що між ними немає винного і він їм невідомий. При неможливості виявити злочинця копа передавала справу на розсуд гродського суду. Отже, державний суд вважався зверхнім над копним. І. Черкаський вказував, що існував певний паралелізм функцій державних судів і копного суду, але копний суд здійснював судочинство згідно зі звичаєм, у той час як державні суди – за писаним правом. Держава залишала копні суди як данину народній вільності, навіть санкціонувала їхню діяльність в Статутах, але зобов’язала їх судити за писаним правом²⁵⁴.

Якщо за вироком копного суду передбачалась смертна кара, копа виділяла декілька осіб, на яких покладалася функція катів. Таким чином, копне судочинство поєднувало в одному органі слідчі, судові та виконавчі дії²⁵⁵. Але найбільш поширеним покаранням були штрафи (нагадаємо, що за Руською Правдою основним видом покарання була “вира” – штраф). Окрім відшкодування збитків скривдженій стороні, винний мав додатково сплатити “пересуд”, половина якого йшла копі – на користь суддів-копників, половина – державі (на користь гродського суду) або пану (Статут 1588 року, розд. VI, арт. 5, 14). Зазначимо, що аналогічні види судової платні існували в Київській Русі – на утримання княжої дружини. Копники, які виносили рішення у справі, додатково одержували платню за

²⁵³ Акты, изданные Виленскою Археографической комиссией. Т. XVIII. Копные суды. – С. 57.

²⁵⁴ Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI-XVIII вв. – С. 218.

²⁵⁵ Музиченко П. Історія держави і права України. – С. 126.

винесення вироку. Отже, порядок судової платні в копних судах зберігався ще з давньоруських часів.

Таким чином, копний суд – це суд народний, суд громади, чії витoki беруть початок з віча давніх часів. Копне судочинство було відкритим засобом правосуддя, при якому вільна громада самостійно вирішувала свої справи. Копний суд XIV-XVI ст. був яскравим прикладом самоврядування української сільської громади. Громада сама розслідувала злочин, допитувала звинуваченого, виносила вирок і карала. Звинуваченому надавалося право спростовувати пред’явлене звинувачення та пред’явлені докази, захищатися, робити “вивод”, тобто доводити свою непричетність до злочину. Копний суд був сильним та ефективним знаряддям правосуддя, оскільки громада була тим суспільним середовищем, у якому традиційно існували рівність та свобода, і на їхніх засадах сформувалося високе правове почуття народних мас, позбавлене правового нігілізму²⁵⁶.

Якщо серед інших верств населення зустрічаємо випадки протистояння суду, владі, то стосовно копного суду прикладів нескорення суду практично немає. Такі випадки з’являються пізніше, що було пов’язане зі зростанням соціальної нерівності в українському суспільстві.

Копні суди визнавали не тільки самі копники, але й пануючі верстви, уряд і закон. Вони були настільки правосильними, що не тільки ухвалляли вирок про відшкодування збитків, а й присуджували до страти і самі виконували смертні вирок. Статут 1529 року офіційно визнав копу за суд і забезпечував копним суддям таку ж недоторканність, як і суддям урядовим: “Уставуем яко для тих судей покою, которые суть на местцах наших, от нас и от панов рад наших установленные, [так і] для тех, которые бывают на копах” (Статут 1529 року, розд. IV, арт. 12). Таким чином, копний суд є яскравим прикладом санкціонування державою інституту звичаєвого права.

Існував тісний зв’язок копних судів з судами державними, зокрема, з гродським судом. Вирок копних судів, як і реляція, подавалися до гродських судів. Державні суди звичайно затверджували вирок копних судів, оскільки вважали їх слухними та справедливими. Так Луцький гродський суд, вислухавши вирок копного суду в справі шляхетного Матиса Хорковського, записав: “А так тот суд свой копный копа вся через возного повіту Луцкого Войтеха Яблонского ... мне уряду, обвестила... што ж я, не одступуючи права посполитого

²⁵⁶ Ефименко А.Я. Народный суд в Западной России. – С. 15.

и Статуту... зложил рок заплате пенежной тым чотыром сот копам, подлуг артикулу 59 в разделе 4, на каждую сто коп дванадцать недель...”²⁵⁷. У разі невиконання вироку копного суду гродський суд своїм ви роком наказував виконати їх. Якщо вироки, згідно з донесенням возного, здавалися сумнівними, гродський суд наказував зацікавленим сторонам знову скликати копу і там доходити своїх шкод. Але слід зазначити, що гродський суд не був апеляційною інстанцією для копних судів, оскільки не мав права втручатися в хід копного судочинства. Отже, копний суд був незалежним від держави, хоча й зазнавав впливу державних судів. Однак вплив був взаємним, оскільки існував і зворотній зв’язок. Рішення копних судів, винесені на основі звичаєвого права, використовувались гродськими судами як прецедент.

Копне судочинство зазнало певних змін з посиленням експлуатації селян і позбавленням їх прав. Засновані на демократичних засадах, копні суди могли ефективно функціонувати лише в умовах загальної рівності членів копного округу. Із впровадженням кріпацтва на українських землях копні суди поступово занепадають. Ознаки занепаду проявилися вже в другій половині XVI ст. У 1570 р. в Луцькому повіті копа вимагала від поміщиці Хребтовичевої наказу своєму вряднику відшкодувати вартість вкраденого вола. Поміщиця не виконала вимог копників: “Я на голое слово мужицкое ... платити не кажу”²⁵⁸. Як вказує А. Гурбик, траплялися випадки коли поміщики зовсім забороняли своїм підданам збиратися на віча та ходити на спільні зібрання з іншим громадами²⁵⁹.

Таким чином, копні суди є одним з найдавніших за походженням інститутів руського-українського звичаєвого права. Вони збереглися і ефективно діяли і в Литовсько-Руській державі, і значною мірою сприяли вкоріненню поваги до правосуддя і розвитку місцевого самоврядування. Правові норми звичаєвого права, на якому базувалося копне судочинство, щільно перепліталися з морально-етичними та релігійними нормами. З появою писаного права копні суди були санкціоновані державою і взяті під нагляд місцевих державних судів. Однак функціонування копного суду було можливим лише за умов

²⁵⁷ Акты, изданные Виленскою Археографической комиссией. Т. XVIII. Копные суды. – С. 29.

²⁵⁸ Иванишев В. О древних сельских общинах в Юго-Западной России. – Приложение I-IV. – С. 13-14.

²⁵⁹ Гурбик А. Копні суди на Україні в XIV-XVI ст. – С. 29.